

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Филологически факултет
Катедра по руска филология

ТАНЯ СТОЯНОВА НЕЙЧЕВА

**Руската разновидност
на църковнославянския език
(славяноруски език) в Русия
през първата половина на XVIII век**

Автореферат на дисертация за придобиване
на образователна и научна степен „доктор“
Област на висше образование: 2. Хуманитарни науки
Професионално направление: 2.1 Филология
Докторска програма: Славянски езици
(Историческа лингвистика – Руски език)

Пловдив
2023 г.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на разширено заседание на Катедрата по руска филология при Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, проведено на 13.02.2023 г.

Защитата на дисертацията ще се проведе на 28.04.2023 г. от 14:00 часа в зала „Компас“ на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Ректорат, ул. „Цар Асен“ № 24.

Научно жури:

проф. д.ф.н. Диана Петрова Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

проф. д.ф.н. Маргарита Захариева Младенова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

проф. д-р Ценка Николова Иванова
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

доц. д-р Ценка Георгиева Такова (Досева)
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

доц. д-р Атанаска Славчева Тошева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в университетската библиотека, Ректорат, ул. „Цар Асен“ № 24.

Увод (стр. 3 – 10)

Представеното изследване е с обем от 222 стандартни страници и се състои от увод, две части, всяка от които съдържа три глави, заключение, списък на използваната литература (229 заглавия) и приложения с обем 144 страници.

Обект на изследването е руската разновидност на църковнославянския език в хронологичните рамки на първата половина на XVIII в., и по-конкретно езиковите средства (морфологични и синтактични), употребени в разнообразни по жанр текстове на руски автори от разглеждания период.

В дисертационния труд са използвани три типа **източници**: 1) Оригинални текстове от началото на XVIII в. 2) Академични издания на текстове от началото на XVIII в. 3) Откъси от произведения от началото на XVIII в., включени в състава на по-късни сборници.

Целта на настоящото изследване е да провери хипотезата за съществуването на структурно обособена разновидност на църковнославянския език през първите десетилетия на XVIII в. чрез съпоставка на граматичната норма, представена в група текстове от съответния период, с нормата, кодифицирана в църковнославянските граматика. Ако предположението бъде потвърдено – да определи структурните и функционалните характеристики на тази разновидност за същия период, както и да набележи по възможност историята ѝ през по-ранни етапи от развитието на езика и перспективите на развитието ѝ след изследвания период.

Задачите се определят както от целта на изследването, така и от състоянието на досегашните проучвания по въпроса: 1) Уточняване на концептуалната рамка и понятийния апарат. 2) Изграждане на хипотеза за функционалния обхват на руската разновидност и дефиниране на представителен корпус от текстове, върху които да се осъществи изследването. 3) Разкриване на граматичните норми на руската разновидност за периода, обхващащ началото на XVIII в. 4) Формално разграничаване на руската от богослужебната разновидност на църковнославянския език, а така също и от руския език, чрез съпоставка на граматичните им норми, представителни за изследвания синхронен срез. 5) Определяне на функционалните граници на руската разновидност в началото на XVIII в. чрез обобщаване на функционалните характеристики (жанр, тематика, сфера и т. н.) на текстовете, в които са представени формалните норми на руската разновидност. 6) Набелязване, доколкото това е възможно, на мястото на изследвания период от развитието на руската разновидност в общата история на църковнославянския език.

В дисертационния труд се използват няколко **метода**: описателен; системно-структурен; статистически; сравнително-исторически (генетичен) и съпоставителен (типологичен).

Първа част.

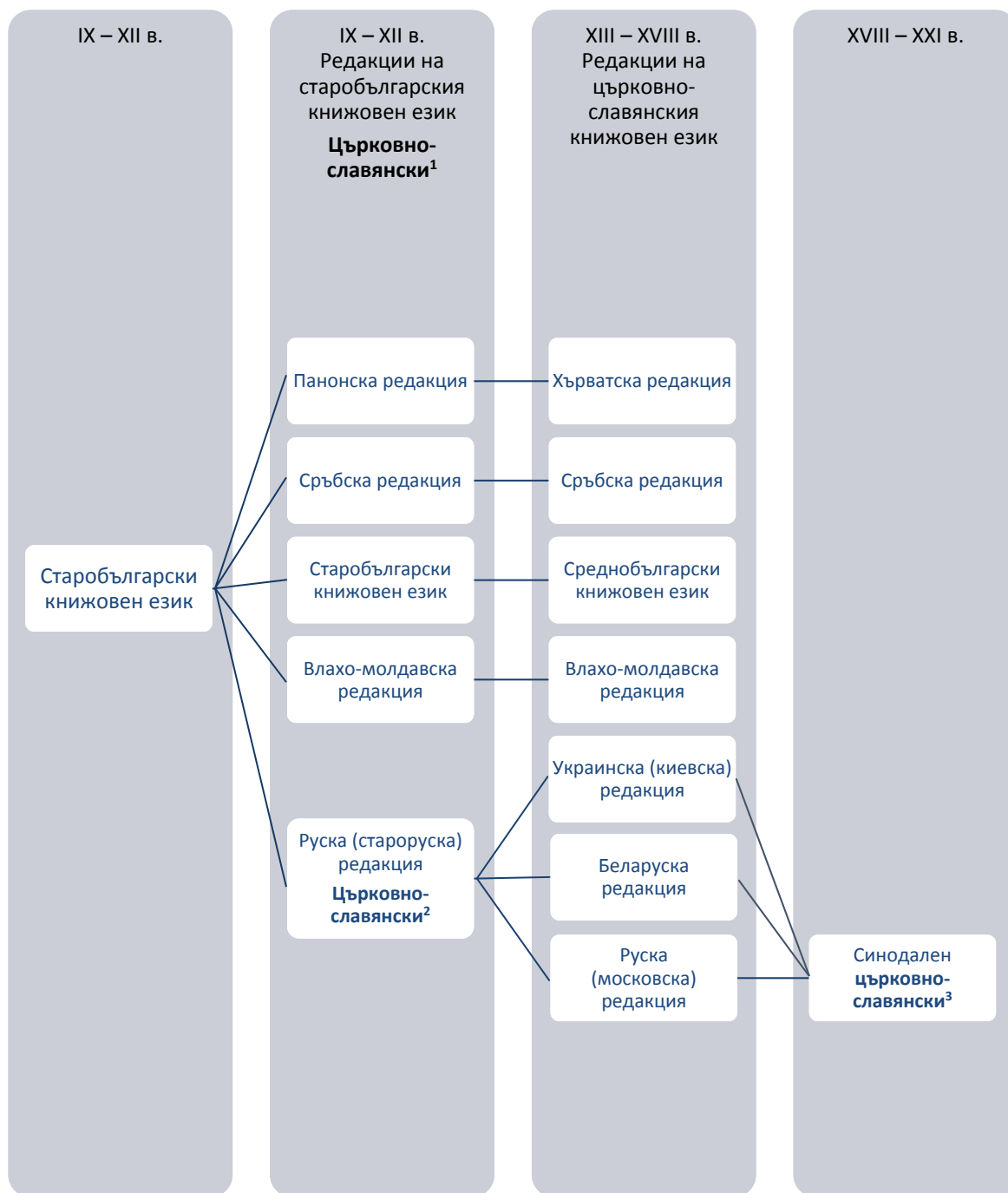
Църковнославянският език и неговите разновидности

Първа глава. Концептуална рамка и терминологичен апарат на изследването (стр. 11 – 33)

Терминът „църковнославянски език“ (наричан по-рано просто „славянски“ или „славенски“) в тясното значение „църковен език“, „език на църквата“, се появява за първи път в края на епохата на Петър I, при това именно в резултат от дейността на този монарх и неговите сподвижници – като антоним на „гражданското наречие“, на светския език. Първоначално в него се влага много широко значение, което включва както Кирило-Методиевия език, така и езика на текстовете от XVII, XVIII и следващите столетия, създавани на руска територия. Постепенно се въвежда известно **темпорално** разграничение, като за най-стария период се утвърждават „старобългарски“, „старославянски“ и „древноцърковнославянски“, а за всички по-късни периоди – „църковнославянски“ език. Различни са вижданията по отношение на **териториалния** обхват, като част от изследователите разбират това означение пределно широко, в смисъла на общ културен език на славяните, а други влагат в него по-тесен смисъл, приравнявайки го само до руската му редакция.

Църковнославянският език може да се характеризира и по изпълняваните от него **функции**. В трудовете на повечето историци на руския език и руската литература терминът битува в значението на един от двата писмено-литературни езика (наред с деловия), функционирали на руска езикова територия в преднационалния период. По този начин му се приписва рангът на *многофункционален* книжовен език. От друга страна, в българската лингвистична школа „църковнославянски“ традиционно се употребява с много по-ограничено значение, като назовава единствено езика на корпуса от богослужебни книги във вида, в който те са утвърдени в Русия от средата на XVIII в. насам и след това се разпространяват в целия православен славянски свят. С други думи, става въпрос за сакрален език, затворен само в *една функционална сфера* – богослужебната.

Ще представим в схематичен вид системата от названия на езика, използван от православните славяни през средновековието като книжовен и богослужебен – и като цяло, и като съвкупност от редакции (вж. Фигура 1).

Фигура 1. Църковнославянският език.

В представената схема са включени три омонима:

1. **Църковнославянски¹**, разбиран като съвкупността от всички редакции на старобългарския език, т. е. териториалният му обхват се равнява на *Slavia orthodoxa*. Относно темпоралните му рамки могат да се обособят две разбирания: в тесен смисъл става въпрос за наричания от някои автори „древноцърковнославянски“ език, който обхваща само началния етап от развитието на редакциите (IX – XI/XII в.); в широк смисъл терминът се употребява спрямо целия период (IX – XXI в.) на историческо развитие на всички редакции.

2. **Църковнославянски**² в значението на руската (староруската) редакция на старобългарския книжовен език. Авторите, които се придържат към разбирането за църковнославянски¹, наричат този език „руски църковнославянски“. Той обхваща източнославянската езикова територия, т. е. териториите на днешна Русия, Беларус и Украйна, през историческите периоди на Киевска Рус (X/XI – XIII/XIV в.) и Московска Русия (XIII/XIV – XVII в.), а в по-широк план – и на Руската империя (XVIII – XX в.), СССР (XX в.) и Русия след разпадането на СССР (XX – XXI в.).
3. **Църковнославянски**³ в смисъл на езика на съвременната православна славянска църква, или *синодален* църковнославянски. Литургичните и другите канонични текстове, издадени в средата на XVIII в. от Светия синод на Руската православна църква, са на практика последната кодификация на руската редакция на старобългарския книжовен език, изместила локалните редакции и приета от всички православни славянски народи. Характеризира се с максимално широк ареал на разпространение – територията на *Slavia orthodoxa*, като тук се включват и православните славянски църкви на всички континенти. Хронологични рамки – от началото или средата на XVIII в. до днес. За разлика от употребата на термина „църковнославянски“ в първите две значения, в този случай компонентът „църковно-“ е много по-обоснован, тъй като и функциите на този език са ограничени до обслужване на литургичните нужди.

За целите на нашето изследване ще използваме термина „църковнославянски“ във второто от изброените значения, тоест като **руска редакция** (*в териториален аспект*), включително териториите на днешна Украйна и Беларус, на общия книжовен език на православните славяни, старобългарски по своя генетичен произход, **през целия период**, а именно **XI – XVIII в.** (*в хронологичен аспект*), на нейното функциониране като **книжовен език** на руското общество (*във функционален аспект*).

В по-старата филологическа традиция църковнославянският език се разглежда като единна система, неразслоена стилистично или формално, но това виждане е характерно най-вече за авторите, за които той представлява интерес единствено във връзка с историята на руския книжовен език.

По-различно е отношението на онези, за които църковнославянският е основен обект на изследване – те обикновено отбелязват наличието на разслоение в църковнославянската норма и обособяват в неговите рамки *варианти* или *разновидности*: църковнославянски език и

„църковнокнижен стил“ на руския език (Г. О. Винокур), църковнославянски език и „книжно-славянски тип“ на руския език (В. В. Виноградов), чист църковнославянски и „славяно-руски език“ (Ф. П. Филин), „строга“ и „снижена“ норма (М. Л. Ремньова), църковнославянски и „смесени по език текстове“ (А. А. Алексеев), „чист“ и „опростен“ църковнославянски (Е. А. Целунова), „стандартен“ и „хибриден“ църковнославянски (Н. И. Толстой, Н. Н. Заполская), „традиционен“ и „хибриден“ църковнославянски (Б. А. Успенски), „хибриден език“ (В. М. Живов), „прост вариант“ на църковнославянския (Л. Л. Кутина) и др.

Избраният от нас термин „руска разновидност (тип) на църковнославянския език“ е предложен от П. Филкова. При употребата му се сблъскваме с два основни проблема: 1) другият член на опозицията се назовава просто „църковнославянски език“, омонимично на родовото понятие; 2) определението „руска разновидност“ задава една генетична характеристика, която трудно може да се изрази в опозиция, особено като се има предвид, че според приетата от нас дефиниция църковнославянският език като цяло (т. е. и в двете си разновидности) е *руска* редакция на старобългарския език.

За да преодолеем посочените затруднения, ще се позовем на Р. Пикио, според когото е целесъобразно „да се използват различни термини за означаване, от една страна, на „богослужебната“, литургичната функция на този език, и от друга страна – за определяне на по-широката му функция, т. е. как е бил използван в различните национални общности в южния и източния славянски свят. За определение на типа език, който е бил използван в първата от изброените области, може да се предложи терминът „църковнославянски език“ или „език на славянското църковно богослужение“, за езика, изпълнявал втората функция, – терминът „език на православното славянство“¹. За целите на представеното изследване бихме могли да перифразираме цитираното изказване така: за назоваване на литургичната функция на църковнославянския предлагаме термина „език на руското църковно богослужение“, или **богослужебна разновидност**, а за другата функция съответно термина „език на православното руско общество“, или **руска разновидност** на църковнославянския език.

Въз основа на осъществения обзор на съществуващата литература по въпроса определихме следните опорни точки при разграничаването на двете разновидности в състава на църковнославянския език:

1. **Териториално-езиков критерий.** Текстове, в които е представена руската разновидност на църковнославянския език, се създават

¹ Р. Пикио. Церковнославянский язык. // Вестник Московского университета. Серия 9. Филология, № 6, 1995, с. 135 – 170, курс. мой – Т. Н.

(или превеждат) на руска езикова територия, а текстовете на богослужебната разновидност обикновено се преписват от други славянски оригинали.

2. **Количествен критерий.** В текстовете на руската разновидност навлизат повече по количество и по-разнообразни по характер руски езикови особености, отколкото в текстовете на богослужебната.
3. **Функционален критерий.** Текстовете на руската разновидност обслужват определени жанрове или функционални сфери, в които не се използва другата разновидност на църковнославянския език.
4. **Наличие на писмена традиция** (т. е. на кодификация). Текстовете на руската разновидност се създават с оглед на други вече съществуващи образцови текстове от същия тип, точно както и текстовете на богослужебната разновидност имат свои модели.
5. Руската разновидност на църковнославянския език се съотнася с другата му разновидност, т. е. с богослужебния църковнославянски език, на основата на **система от езикови съответствия**.
6. **Формален критерий.** Граматичната норма на руската разновидност има присъща само на нея семантика, а също така и присъщи само на нея форми, често хиперкоректни, възстановени „умозрително“, „провизорно“ от книжовника.

В заключение можем да обобщим, че в представеното изследване руската разновидност на църковнославянския език се разглежда като *формален* и *функционален*, а не като стилистичен вариант на църковнославянската езикова норма, противопоставен на богослужебната разновидност, която е другият ѝ формален и функционален вариант, а различията между двете разновидности се търсят предимно в сферата на граматиката.

Втора глава. Корпус на изследваните текстове (стр. 34 – 66)

Изследователите не са единодушни по въпроса къде точно минава функционалната граница между руския и църковнославянския език, т. е. кой от тях кои в комуникативни сфери функционира. Най-често се приема, че до края на XVII в. всички жанрове (и конфесионални, и светски) с изключение на деловите се обслужват от църковнославянския език в една от двете му разновидности. Колкото до първите три десетилетия на XVIII в., тук ситуацията е различна. Смята се, че за строго разпределение на жанровете не може да се говори, че всички норми са размити.

Основната причина за възникване на трудности при разграничаването на отмиращия църковнославянски и формиращия се руски се крие в това, че самите норми на двата книжовни езика през този период,

първо, не са достатъчно изучени, и второ, по силата на генетичното си родство, типологичното си сходство и неотричаното от никого взаимовлияние между тях, те притежават много общи черти.

Не по-прост е въпросът за разграничаването на двете разновидности на църковнославянския език. Въз основа на териториалния критерий може да се приеме, че представителни за нормата на богослужбната разновидност са само онези текстове, които са копия от църковнославянски (в най-широкия смисъл на понятието) оригинали, създадени извън руската езикова територия, а за нормата на руската разновидност – написаните в Стара Рус и Русия. Този подход обаче среща едно обосновано възражение, основаващо се преди всичко на факта, че в последния период на функционирането на църковнославянския като книжовен език на руското общество огромната част от книгите са дело на руски автори, редактори и преводачи.

Лингвистичните критерии – количествен и формален, както и системата от езикови съответствия, също не са достатъчно надежден показател за разграничаване на разновидностите най-вече поради факта, че все още не съществуват достатъчно и като брой, и като обем изследвания, основаващи се на конкретен езиков материал, както за по-ранните периоди, така и за началото на XVIII в.

Функционалният критерий в съчетание с условието за наличие на писмена традиция е най-често използваният от повечето автори похват при описанието на диференциацията – функционална и формална – на църковнославянската норма.

Конкретно по отношение на първите три десетилетия на XVIII в. комуникативните сфери и типичните за тях жанрове могат да бъдат систематизирани в следния вид (с опора на класификациите на Н. Б. Мечковская, Л. Л. Кутина и М. В. Ломоносов):

- 1. Конфесионална литература** – комуникативна сфера с най-висок ранг в средновековната култура, по традиция обслужвана от църковнославянския език. Вътрешна йерархия на жанровете в нея:
 - **литургични жанрове** (служебници, требници, часослови, минеи и т. н.);
 - **канонични жанрове** (книгите на Светото Писание, проповедническа литература, агиография и дидактическа литература).
- 2. Конфесионално-светска литература** (църковно-ораторска и полемическа литература – проповеди, приветствени слова, панегирици и др.). Също сфера, обслужвана традиционно от църковнославянския език.
- 3. Светска литература.** Тази област е като цяло с по-нисък ранг в средновековната жанрова система. В рамките ѝ през първите десетилетия на XVIII в. се набелязва отчетливо разграничаване на

два пласта: стар тип светска литература (повествователна), която в известна степен запазва периферното си място в йерархията, и нов тип (научно-техническа и художествена класицистична), която става изключително популярна и със стремеж към господство в системата на жанровете през Петровата епоха:

- **научна литература** (исторически, естественонаучни, философски, филологически и др. съчинения) – традиционно обслужвана през предишните епохи от църковнославянския език;
- **техническа литература** (книги по селско стопанство, медицина, инженерно и военно дело и др.) – без традиции в по-ранните периоди;
- **класицистична художествена литература** (школски драми, тържествени, панегирически, лирически стихотворения, сатири, комедии, басни, частни писма) – без традиции;
- **повествователна литература** (воински, битови и др. повести) – тези произведения имат стара традиция в руската култура, но въпреки това все още няма единно мнение по въпроса на какъв език се създават, според едни – на църковнославянски, според други – на руски;
- **периодичен печат**. Езикът на публицистиката от този период все още не е изследван обстойно, но предвид факта, че вестникът се издава от Посолския приказ и под прякото покровителство на Петър I, трябва да се предположи, че е печатан на делови руски език.

4. Делова писменост. На руски език.

И така, в съответствие с представената класификация, по екстралингвистичен критерий и с известна приблизителност могат да се набележат **функционалните граници на руската разновидност на църковнославянския език**. Тя обхваща оригиналната конфесионална и светско-конфесионална литература, а от светската – научната, както и част от техническата и художествената (оди, тържествени драми и др. класицистични високи жанрове). Богослужебната разновидност се използва, от своя страна, само в конфесионалната литература, а руският език – в повествователната литература (въпросът остава отворен), техническата литература, „средната“ и „ниската“ художествена литература (сатири, лирически стихотворения и под.). На руски, естествено, е и деловата писменост.

Въз основа на представената функционална класификация на сферите и жанровете съставихме за лингвистичен анализ корпус от текстове, за които може да бъде допуснато, че са в една или друга степен представителни за нормата – функционална и граматична – на църковнославянския език в една от двете му разновидности. Ще ги представим накратко.

Евангелие отъ Марка (издание от 1718 г.). Езикова система, за-
легнала в основата му, е доказано църковнославянска, при това в стро-
гата (богослужебната) разновидност.

Служба благодарственная о побѣдѣ под Полтавою (1709 г.) е ли-
тургичен текст в чест на включено по заповед на Петър I в църковния ка-
лендар светско събитие – победата в Северната война. Негов автор е Тео-
филакт Лопатински, един от най-образованите за времето си църковни
дейци, епископ, ректор на Московската славяно-гръко-латинска академия.

Поморские отвѣты (1723 г.) са блестящо полемично богословско
съчинение на монасите във Виговската старообрядческа община в отго-
вор на отправените към тях от страна на държавата (в лицето на Петър I)
и официалната църква 106 въпроса. Водеща роля при съставянето на „От-
говорите“ има Андрей Денисов – изтъкнат и високообразован културен
деец на своята епоха, признат далеч извън старообрядческите среди.

Житие Корнилия (1720 г.) е едно от малкото жития, написани
изобщо през XVIII в. Неговият автор, инокът Пахомий, е старообрядец
и представител на Виговската книжовна школа.

Sermo panegyricus (1723 г.) е похвално слово в чест на рождения
ден на Петър Велики, написано и произнесено от един от неговите най-
близки сподвижници – Гавриил Бужински, с изключително високо об-
разование, епископ, член на Светия синод, контролиращ дейността на
правителствените типографии, писател и редактор.

Богородице Дѣво (1707 г.) представлява панегирическо произведе-
ние в стихове, барокова „поема“, вдъхновена от молитвата „Богородице
дѣво“, еквивалент на латинската „Ave Maria“. Авторът ѝ, Йоан Максимо-
вич (Тоболски), е епископ на Чернигов, където основава духовна семина-
рия и печатница, в която се издавали духовно-нравствени съчинения.

Послѣдование о исповѣдании (1723 г.) е инструкция как следва
да се извършва изповядването, съставена от Гавриил Бужински по
пряко нареждане на Петър I, в което е включено буквалното изискване
текстът да бъде написан „просторечно“ и това изискване несъмнено е
било спазено в първата част на книгата, посветена на прякото общуване
на свещеника с изповядващия се мирянин. Във втората част, която е
адресирана само до свещеника и представлява упътване как следва да
постъпи той, когато пред него бъде изповядан определен грях, езико-
вият изказ чувствително се променя, връща се към „професионалния“
език на свещеника – църковнославянския.

Страшное изображение (1702 г.) е мистерия, представена от уче-
ниците в Московската Славяно-гръко-латинска академия. Авторът на
тази школка драма е неизвестен, но се предполага, че най-вероятно е
някой от украинските учители в Академията.

Владимиръ (1705 г.) е трагикомедия, поставена на сцена в Киевската духовна академия от Теофан Прокопович, който по това време е преподавател по поезика и риторика, а след това и неин ректор. Покъсно е извикан от Петър I в Петербург и там започва стремителната му кариера до фактически ръководител на Светия Синод. Високообразован и изключително плодовит писател.

Юности честное зерцало (1717 г.) е първият в Русия учебник по етикет. Предполагам негов съставител е Гавриил Бужински, но има сведения, че са участвали също Яков Брюс и Йохан Вернер Паус – и двамата с чуждестранен произход и светско образование. Текстът несъмнено е преводен, събран от различни западноевропейски източници. Жанрът (светска нравоучителна литература) няма традиции в предходните епохи и трудно може да бъде свързан по този признак както с църковнославянската, така и с руската норма.

Повѣсть риторическая (1714 г.) е риторично писмо до обитателите на Виговската пустиня, съставено от старообречеца Андрей Денисов във вид на занимателен разказ. Образованието и възгледите на автора, както и жанрът, свързват произведението със старата повествователна литература, разположена на функционалната граница между църковнославянския и руския език.

Арифметика (1703 г.) е първият оригинален руски учебник по математика, чийто автор е горещият поддръжник на петровските реформи Леонтий Магницки, човек, получил духовно образование, но посветил живота си на светската наука.

Книга историография (1722 г.) е превод на труда „Царството на славяните“ на хърватския бенедиктински монах Мавро Орбини. Преводачът Сава Владиславич-Рагузински, сърбин по произход, е получил светско образование в Дубровник, а редакторът, Теофан Прокопович е възпитаник на Киевската духовна академия и изключителен познавач на църковнославянската норма.

География генералная (1718 г.) на холандския учен Бернхард Варен (Варениус) е първият в новото време значим опит за обобщаване на географските знания. През 1715 г. Петър I възлага на Фьодор Поликарпов (типограф и автор на църковнославянска граматика) да преведе „Географията“ от латински. След около две години преводът е завършен и представен на императора за одобрение. Той остава изключително недоволен от качеството на работата и я връща за основна редакция с указанието вместо „високи славенски слова“ да бъде използван „прост руски език“. С редактирането се заема Софроний Лихуд (наставник в Московската духовна академия), тъй като Поликарпов не желае да променя превода си. През 1718 г. новата версия е одобрена от Петър и отпечатана в Петербург.

Новое крѣпостное строение (1710) на холандеца Мино ван Кугорн е една от няколкото книги по архитектура, преведена от Михаил Павлович Шафиров, преводач в Посолския приказ. Шафиров е получил изцяло светско образование в Западна Европа, където е изпратен лично от императора.

Переводъ нѣкоего италианского письма (1726 г.) е сатирично произведение, което Антиох Кантемир превежда от френски още през студентските си години. Кантемир е получил много добро образование – първо в Славяно-гръко-латинската академия в Москва, а после и в Петербургската академия на науките. Според изследователите най-ранните му произведения са в руслото на църковнославянската традиция, което ни дава основания да включим „Писмото“ към корпуса на изследваните текстове.

Така описаните текстове формират нашия корпус. Стремезът ни беше да обхванем представители всички функционални сфери, в които би могла евентуално да намери употреба руската разновидност на църковнославянския език. Подбрани бяха произведения, създадени – написани, преведени или редактирани – от високообразовани църковни и светски дейци на своето време. По-голямата част от включените в корпуса текстове са печатни издания, т. е. проверени са многократно не само от автора си, но и от редактор/коректор, следователно наличието на системни отклонения от строгата църковнославянска норма в тях не може да бъде тълкувана като резултат от ниско ниво на образование, липса на квалификация или невнимание при набора на текста. Единственото обяснение на подобни отклонения би била тяхната *допустимост* в нормата.

Трета глава. Принципи и методи на изследване на езиковия материал (стр. 67 – 81)

Като цяло изследването на църковнославянската граматична система най-често остава ограничено в рамките на синодалния църковнославянски език – и във времеви, и във функционален аспект. С други думи, системно се изследват само нормите на късния богослужебен църковнославянски език, докато по-ранните периоди и особено руската му разновидност (в която именно следва да се очакват най-сериозните промени по посока към русифициране) остава извън фокуса на вниманието. Това е и основната причина тя да бъде избрана за централен обект на представеното изследване, което си поставя задачата да установи каква е граматичната норма – формална и функционална – представена в текстовете, които по други показатели се приемат от много

автори като реализация на църковнославянската езикова система, и по-конкретно на тази нейна разновидност (тип или вариант), наричана *руска разновидност*.

Процесът по осъществяване на така формулираната задача може да се раздели на няколко основни стъпки: 1) *съпоставка* на конкретни граматични норми на църковнославянския и руския език; 2) *описание* на конкретната граматична норма, залегнала в основите на всеки отделен текст от изследвания корпус; 3) *групиране* на индивидуалните норми и анализ на получените резултати. 4) *построяване на модел* на граматичната норма, характерна за руската разновидност, и прецизиране функционалните ѝ граници.

Графична адаптация. Първото затруднение, с което се сблъскваме при съпоставката на отделните текстове в рамките на един общ корпус, е нееднородността на графичните системи, използвани при създаването им (стара кирилица, гражданска азбука, ръкописи). За да бъде съпоставима *граматичната* информация, получена при описанието и изследването на всеки отделен текст, е наложително всички те да бъдат унифицирани в графично отношение. Принципите, към които се придържахме в представеното изследване, са формулирани от ОДРЛ на Института за руска литература към РАН и са използвани в серия научни издания на староруски писмени паметници.

Анализ. Всеки отделен текст се представя като линейна последователност от словоформи. За отделна словоформа се приема всяка отделно изписана пълнозначна или служебна дума във формата, в която присъства в текста.

В хода на първичния анализ всяка словоформа преминава през морфологичен разбор (анотиране) за установяване на конкретните стойности на представените в нея граматични и лексикално-граматични категории. Така се създава възможност при търсене в корпуса по зададен набор от граматични значения да се извлекат частните парадигми на отделните категории във вида, в който са представени във всеки отделен текст. Синтактичните особености се извличат ръчно от корпуса, като например за участие в конструкцията „дателен самостоятелен“ се проверяват всички деятелни причастия, употребени в дателен падеж.

Същинският анализ на извлечения материал преминава през няколко етапа.

За да се формулира хипотеза за структурата на дадена граматична категория в нормата на руската разновидност, на първо място (по данни от нормативните граматики) се изяснява структурата на съответните категории в богослужебния църковнославянски и в руския език.

Данните от всеки изследван текст по отношение реализацията на конкретната граматична категория се проверяват за съответствие с така изведените църковнославянска и руска норма, в резултат текстът се характеризира като принадлежащ към една от следните групи (за всяка *отделно* разглеждана категория): а) текстове с достатъчно последователно придържане към строгата църковнославянска норма (с допустими минимални отклонения); б) текстове с частично, по-голямо или по-малко, отклонение от фиксираната в граматиките църковнославянска норма; в) текстове с пълно придържане към нормите на руския език. Всяка от изброените групи може да включва променлив набор от текстове в зависимост от това коя граматична категория се изследва.

Тъй като наличието на отклонения, били те и значителни, от строгата църковнославянска норма, само по себе си е недостатъчно доказателство за съществуването на друга норма, за да можем обособим именно онези текстове, които се характеризират с общи черти по всички или поне по достатъчно голям брой граматични характеристики, използваме прост статистически метод. Резултатите от количествения анализ са представени в Приложенията във вид на диаграми за всяка разглеждана в основния текст граматична особеност.

Втора част. Някои особености на граматичната норма на руската разновидност

Четвърта глава. Число. Двойствено число (стр. 84 – 116)

Църковнославянският като наследник на старобългарския книжовен език пази тричленната категория число и до днес, а нормативните граматички последователно привеждат форми за дв. ч. при всички изменяеми части на речта, дори и в най-рядко употребимите парадигми. Разбира се, това може да се приеме за валидно само по отношение на *богослужебната* разновидност, тъй като именно нейните норми са фиксирани в граматиките, особено в издаваните от XIX в. насам. Не можем да не отбележим обаче, че по наблюдения на различни автори в късните църковнославянски текстове употребата на дв. ч. е силно ограничена, без това да е отразено в граматиките.

От друга страна, в руския език, както и в повечето славянски езици, категорията *число* е двучленна. Традиционно е прието да се смята, че отпадането на дв. ч. се е осъществявало активно през периода между XIII и XV в., като окончателно е завършило към XVI – XVII в. Това реструктуриране е довело не само до загуба на формите за дв. ч., но и до съществени промени в граматичната семантика и синтактичните функции на числителните имена, назоваващи количество от 2 до 4.

Първото важно следствие от преразпределянето на значенията е това, че числителното ДВА, ДВЪ получава склонение по множествено число вместо по двойствено, като по този начин постепенно се изравнява във *формално* отношение с ТРИЕ, ТРИ, ЧЕТЫРИ, ЧЕТЫРЕ. В резултат ДВА (а също така и ОБА) продължава да се употребява в косвен падеж, аналогично на ТРИ, ЧЕТЫРЕ, в ролята на съгласувано определение към съществителното име, но вече в *множествено* число. Колкото до старата именително-винителна форма, тя от съгласувано определение в дв. ч. се превръща в опора на словосъчетанието, а съществителното име поради сходството на голяма част на старите именително-винителни окончания за дв. ч. с родителните окончания за ед. ч. се преосмисля като несъгласувано определение в род. падеж „*единствено*“ число.

Следващият етап от промените засяга функционирането на именително-винителните форми на числителните ТРИЕ, ТРИ, ЧЕТЫРИ, ЧЕТЫРЕ, които по аналогия с ДВА, ДВЪ от съгласувани определения се превръщат в опора на словосъчетанието и вече изискват след себе си несъгласувано определение в родителен падеж ед. ч.

При обозначенията за количество от 5 до 10 в руски също настъпват промени, които са непряко свързани с изчезването на двойственото число. Същността им е в това, че в косвен падеж от опора на словосъчетанието, изискваща след себе си род. п. мн. ч., посочените числителни се преосмислят като *съгласувано* определение към съществителното (по аналогия с ТРИ, ЧЕТЫРЕ). Тази особеност обаче е възприета от строгата църковнославянска норма и поради това не представлява интерес за нас.

И така, формулирахме следните основни „възли“ за съпоставката на категорията *число* в църковнославянски и руски:

- словосъчетание, съдържащо название на *естествена двойка* (телесни органи и съставни предмети);
- словосъчетание, съдържащо броимо съществително име съчетание с числително ДВА, ОБА или събирателно ДВОЕ, ОБОЕ;
- словосъчетание с еднородни членове, назоваващи две лица или два предмета;
- словосъчетание с лично местоимение, посочващо две лица;
- склонение на числителните ДВА, ОБА;
- синтактична роля на числителните ТРИ, ЧЕТЫРЕ.

Ексерпираниите от корпуса данни са представени в *Приложения 1.1 – 16.1*.

В резултат от осъществения анализ получаваме следната обобщена информация. Според това дали и в каква степен в дадения текст се употребява двойствено число, могат да се обособят две основни групи:

1. Текстове, поддържащи двойственото число като норма.

- с минимални отклонения в посока множествено число: *Евангелие отъ Марка*.
- с по-сериозни отклонения в съгласуването: *Поморские от-вѣты*.

2. Текстове, поддържащи рудиментарни форми за двойствено число при съществителните имена, които не са последователно подкрепени от съгласуването (или се срещат в състава на цитати): *Служба благодарственная; Житие Корнилия; Sermo ranegyricus; Богородице Дѣво; Послѣдование о исповѣдании; Страшное изображение; Владимиръ; Арифметика; Юности честное зерцало; Повѣсть риторическая*.

3. Текстове, за които двойственото число не е характерно. Няма никаква следа от двойствено число в: *Книга Историография; География Генералная; Новое крѣпостное строение; Письмо италянца*.

Съпоставката между така описаните групи текстове според реалното състояние на категорията *число* в тях и предварително обособените във *Втора глава* (по екстралингвистичен критерий) комуникативни сфери, в които функционират църковнославянският и руският език, показва висока степен на съответствие. Богослужебната („строгата“) разновидност на църковнославянския език, чиято норма е фиксирана в граматиките и която изисква последователна употреба на двойствено число, се оказва ограничена в еталонния евангелски текст и в представителя на най-високия църковно-полемичен жанр: *Поморские отвѣты*, като дори там придържането към нормата допуска известни отклонения. Изненадващо към същата група не може да бъде причислен богослужебният текст: *Служба благодарственная* – който, макар и с изключително висок статус в жанровата система, категорично не поддържа двойственото число като граматична норма.

На другия полюс се намира светската научна (*Книга Историография, География Генералная*), научно-техническа (*Новое крѣпостное строение*) и художествена (*Письмо италянца*) литература – преводна, напечатана на руски език („российскимъ языкомъ“) и с гражданска кирилица след 1708 г. В тази група текстове категорията *число* е двучленна, без остатъци от двойствено число.

Между двата полюса се намира обширна група от текстове, сред които има представители на конфесионалната, конфесионално-светската и светската литература. Общ техен формален признак е това, че те са напечатани на стара кирилица в периода преди въвеждането на гражданската азбука или са ръкописи. Във всички тях с по-голяма или по-

малка честота се появяват форми за двойствено число, но за последователно изразяване чрез тези форми на съответното граматично значение трудно може да се говори. Данните от съгласуването свидетелстват за следното. В случаите с издържано отначало докрай двойствено число, тоест *съществително име* (със или без числително ДВА, ОБА) и *съгласувани с него именни или глаголни форми*, обикновено става въпрос за явен или глух цитат от по-стар църковнославянски текст. В авторския текст, от друга страна, съгласуването в повечето случаи е нарушено, като се наблюдават следните степени на придържане към църковнославянската норма: а) съществителното и съгласуваните с него именни форми са в дв. ч., но глаголните форми са в мн. ч.; б) съществителното е в дв. ч., но всички съгласувани с него форми (именни и глаголни) са в мн. ч.; в) числителното ДВА, ОБА е във форма за дв. ч. (в косвен падеж), а съществителното име и съответно всички съгласувани с него думи, когато има такива, са в мн. ч. Този вариант на оформление е възможен, но рядък и най-вероятно става въпрос за едно конкретно устойчиво словосъчетание, срв.: ДВЪМА ПЕРСТЫ; г) вместо им.-вин. форма на ДВА, ОБА е употребена форма на събирателните ДВОЙ, ОБОЙ, които в църковнославянската норма изискват съгласуване в единствено (по-архаичният вариант) или в множествено число, като така се избягва употребата на косвените падежи на числителните ДВА, ОБА. Тази замяна би могла да се тълкува като специфична особеност на руската разновидност на късната църковнославянска норма; д) цялото словосъчетание е оформено в мн. ч. в съответствие с нормите на руския език.

В разгледаната група текстове, по наше мнение, следва да се търсят представителите на руската разновидност на църковнославянския език.

Пета глава. Род и одушевеност-неодушевеност.

Различаване в множествено число

(стр. 117 – 158)

Категорията *род* в славянските езици може да се представи най-общо като опозиция на три реда форми – за мъжки, женски и среден род. Съществени разлики в структурата ѝ в отделните славянски езици не се набелязват.

Не бива да оставяме без внимание обаче една съществена трансформация в областта на рода. Докато в праславянски и старобългарски противопоставянето обхваща цялата парадигма, макар и на места да се наблюдава изравняване, например в косвените падежи на прилагателните, в руски родовите различия в множествено число са на практика

неутрализиранни – както при съществителните (с известни изключения), така и при съгласуваните с тях думи (без изключения). Две руски граматика от XVIII в., на А. А. Барсов и М. В. Ломоносов, ни убеждават, че при класовете от думи, за които родът е съгласувателна категория, процесът по неутрализацията е бил окончателно завършен към интересувания ни тук период, а вероятно и доста по-рано.

Впрочем, в късната църковнославянска норма под руско влияние също са настъпили чувствителни изменения при склонението в множествено число и тя не повтаря старобългарското състояние. Най-засегнати са били формите за родителен, дателен, творителен и местен падеж на пълните прилагателни имена и причастия, като те са се изравнили помежду си и напълно са заличили родовите различия; формалната разлика между мъжки, женски и среден род обаче се пази в именителен падеж, а във винителен – между мъжки/женски и среден род, включително при кратките и „съкратените“ форми на прилагателните. Не се различава род единствено при еловите причастия. Доколкото това е валидно за текстовете от руската разновидност („снижената“ норма), следва да проверим в изследваните текстове.

Семантичната опозиция *одушевеност-неодушевеност* е присъща на всички славянски езици, но е достигнала в тях различна степен на граматикализация и има различен обхват. Смята се, че формалното разграничаване на одушевените от неодушевените съществителни имена е получило по-значимо развитие по време на самостоятелното развитие на славянските езици.

В съвременния руски език категорията *одушевеност-неодушевеност* е класификационна за съществителните имена и съгласувателна за всички останали именни части на речта – прилагателни, местоимения, числителни и причастия. Изразява се формално при *всички* именни класове от думи във винителен падеж, като в единствено число засяга само мъжки род, а в множествено число обхваща всички родове без изключение. В другите падежи не се отбелязват каквито и да било формални разлики, обусловени от тази семантична опозиция. Граматикализацията на семантичното противопоставяне по одушевеност-неодушевеност е започнала още през древноруския период, а колкото до окончателното формиране на съвременното състояние, изследователите са на мнение, че то е било факт към края на XVII в. Авторите на граматика от XVIII в. извеждат изразяването на одушевеност-неодушевеност в множествено число като *правило* без изключения.

В съвременния църковнославянски език изравняването в *единствено* число на винителния падеж с родителния е утвърдено като норма за одушевените съществителни имена от мъжки род по I склонение, а старото винително окончание -ъ се упоменава понякога като вариант

най-вече поради това, че има отделни примери да употребата му в по-архаичните текстове. В парадигмите за *множествено* число, отново само за одушевените *съществителни* имена от *мъжки* род в I склонение, по-съвременните граматика обикновено посочват като възможни два варианта: архаичното винително -ИЯ/-ИЯ и родителните окончания -ОВЪ, -ЕВЪ, -ЕЙ. Относно съществителните имена от женски и среден род (както и от м. р. по II и III склонение) повечето автори на граматика твърдят, че в множествено число се пазят старите винителни окончания, т. е. значението одушевеност *не се изразява*. Дори беглият поглед обаче в граматиките на същите автори показва, че това вероятно не е точно така, тъй като при склонението на именните форми, за които категорията е словоизменителна и *съгласувателна*, всички те – повече или по-малко последователно – посочват като варианти във винителен падеж мн. ч. на прилагателните и причастията (не само в *мъжки*, но и в *женски* род) родително-винителните окончания -ИХЪ/-ИХЪ. Следва да предположим, че единствено липсата на одушевени съществителни имена от среден род е причина в съответните парадигми на съгласуващите се с тях прилагателни и причастия да липсва вариант -ИХЪ/-ИХЪ.

И така, църковнославянската норма (в богослужебната ѝ разновидност) и нормата на руския език към началото на XVIII в. по отношение на формалното изразяване на противопоставянето по *род* и по *одушевеност-неодушевеност* в *множествено* число не съвпадат. Можем да открием следните ключови „възли“, които ще представляват особен интерес за нашето изследване:

- Словосъчетание с прилагателно име или причастие в именителен падеж мн. ч.
- Словосъчетание с прилагателно име или причастие във винителен падеж мн. ч., със значение *неодушевеност*.
- Словосъчетание с прилагателно име или причастие във винителен падеж мн. ч., със значение *одушевеност*.

Анализът на ексцерпирания от текстовия корпус материал ни позволи да извлечем от данните следната обобщена информация. Ексцерпиранията са представени в *Приложения 2.1 – 2.16*. В зависимост от това дали в конкретния текст се различава род в множествено число, съответно дали се различава одушевеност, се обособяват три основни групи:

1. **Текстове, които различават род в множествено число и частично (факултативно) изразяват значението ‘одушевеност’:**
 - **без отклонения** от строгата църковнославянска норма: *Евангелие отъ Марка*.
 - **с минимални отклонения** от строгата църковнославянска норма: *Служба благодарственная; Поморские отвьты; Повѣсть риторическая*.

2. Текстовете, които различават род в множествено число и изразяват значението ‘одушевеност’.

- с по-сериозни отклонения от строгата църковнославянска норма: *Sermo Panegyricus*, *Богородице Дъво*, *Житие Корнилия*, *Послѣдование о Исповѣдании*, *Страшно изображение*; *Владимиръ*; *Арифметика*.

3. Текстовете, които не различават род в множествено число и изразяват значението ‘одушевеност’.

- несъответствие с църковнославянската норма: *Юности честное зерцало*; *Книга Историография*; *География Генералная*;
- пълно несъответствие с църковнославянската норма: *Новое крѣпостное строение*, *Письмо италянца*.

След като групирахме текстовете според реалното състояние на категориите *род* и *одушевеност-неодушевеност*, можем да ги съпоставим с дефинираните във *Втора глава* комуникативни сфери, в които функционират църковнославянският и руският език. Оказва се, че единствено в еталонния текст (*Евангелие отъ Марка*) липсват отклонения. Богослужебната разновидност на църковнославянския, характеризира се с достатъчно строго придържане към нормата, намира място в най-високите жанрове конфесионални жанрове (*Служба благодарственная*, *Поморские отвѣты*), а също така в един случай – и в произведение от не толкова висок жанр (*Повѣсть риторическая*), автор на което обаче е старообреец, пазещ старата московска норма.

Руската разновидност (предположително) е застъпена в широк диапазон от конфесионални и светски жанрове (*Sermo Panegyricus*, *Богородице Дъво*, *Житие Корнилия*, *Послѣдование о Исповѣдании*, *Страшно изображение*; *Владимиръ*; *Арифметика*) и се характеризира не с хаотични отклонения от нормата, а с няколко собствени особености, главната от които според нас е допълнителното наслагване на значение *лиценелице* или *одушевеност-неодушевеност* в именителен падеж мн. ч. Чисто формален белег на тези текстове е това, че те са или ръкописни, или са отпечатани на стара кирилица.

Извън обхвата на църковнославянския език остават част от светските жанрове, ръкописни или най-често отпечатани с гражданска азбука (*Юности честное зерцало* – граничен с предишната група! *Книга Историография*; *География Генералная*, *Новое крѣпостное строение*, *Письмо италянца*).

Шеста глава. *Падеж*. Предикативни падежи (стр. 159 – 195)

В тази глава се разглежда употребата в руския и в църковнославянския език на различни падежи в ролята на един и същи член от *логическата* структура на съждението – субекта или предиката, т. е. падежите, обслужващи предикативното ядро и наричани съответно „падежи на субекта“ и „предикативни падежи“ (= падежи на предиката).

Падежи на субекта. Обект на нашия интерес са средствата, с помощта на които логическият субект може да бъде изразен в случаите, когато той *не съвпада* с граматичния подлог на изречението, т. е. в страдателните конструкции, в безличните и инфинитивните изречения, както и в причастните конструкции.

Страдателната конструкция може да се опише като двусъставно изречение, в което обектът на действието е в ролята на подлог. За изразяване на логическия субект в старобългарски и църковнославянски съществуват две средства – творителен падеж (*творителен на субекта*) и съчетание на предлог *от* с родителен падеж на съществителното. За последния модел се смята, че най-вероятно е зает от гръцки.

Безличните изречения, от своя страна, са вид едносъставни глаголни изречения, при които логическият субект на действието се изразява чрез косвено допълнение в дателен падеж (*дателен на субекта*).

В старобългарската и църковнославянската норма са представени също така разнообразни конструкции, в които предикативната функция се изпълнява от *нелична* глаголна форма – деятелно причастие или инфинитив.

Дателен с инфинитив е конструкцията, изпълняваща в изречението ролята на пояснение към сказуемото или самостоятелно инфинитивно изречение. Важна за нас нейна характеристика е това, че по принцип субектът на действието е различен от субекта на главното сказуемо и ако е изразен експлицитно, стои в *дателен* падеж.

Причастните конструкции повтарят като цяло структурата на предикативното ядро (субект – предикат). Предикатът се реализира чрез „сказуемо“, в което вместо лична глаголна форма участва деятелно причастие. В зависимост от субекта на действието могат да се обособят два основни типа причастни конструкции – зависими и независими, или абсолютни. В зависимите причастни конструкции субектът на второстепенното действие, назовано с деятелното причастие, *съвпада* с някой от членовете на главната предикация – подлог, именна част на съставното сказуемо, пряко или косвено допълнение. Във всички подобни случаи субектът на второстепенното действие обикновено не се изразява експ-

лицитно, а деятелното причастие в състава на конструкцията се съгласува по род, число и падеж със съответния член на изречението, от който зависи. При абсолютните причастни конструкции, каквато в старобългарски и църковнославянски е *дателен самостоятелен*, субектите на главната и второстепенната предикация по правило *не съвпадат*; поради тази причина субектът на второстепенното действие най-често е експлицитно изразен и стои в дателен падеж (*дателен на субекта*).

И така, в старобългарски и църковнославянски падежите на субекта са *именителен* – в двусъставно изречение, когато субектът съвпада с подлога, *творителен* – в двусъставно изречение, когато субектът не съвпада с подлога (конкурира се с от + родителен падеж), и *дателен* – в едносъставно изречение, когато липсва подлог.

В съвременния руски език несъвпадение между подлог и логически субект има в аналогични позиции. В страдателните конструкции падежът на логическия субект (в редките случаи, когато такъв е изразен експлицитно в изречението) е *творителен*. При безличните изречения някои автори обособяват два подтипа. В първия попадат случаите, когато лицето е представено като носител на състоянието – в *дателен* падеж (*Мне не работается*), във втория, когато действието е представено като насочено отвън към обекта – в *творителен* падеж (*Корабль подбросило волной*).

В инфинитивните изречения, т. е. когато действието е описано с независим инфинитив, субектът в руски се изразява с дателен падеж тив, когато инфинитивът се намира в зависима позиция, например след модален глагол или в подчинено изречение, и субектът на двете действия съвпада, той не се изразява и *не може* да бъде изразен експлицитно при инфинитива: *Доктор Айболит выразил желание взглянуть на старые снимки, чтобы понять, что и как было* (=‘доктор изразил желание, доктор взглянул, доктор понял’). И обратното, когато логическият субект в главното и в подчиненото изречение не съвпада, субектът при инфинитива по правило е експлицитен и стои в дателен падеж: *гости не звали, чтобы ей не чувствовать себя неловко* (=‘гости не звали; она не чувствовала себя неловко’).

Съдбата на разнообразните причастни конструкции в руския език е различна. Апозитивните причастия в зависимите причастни конструкции са преминали изцяло в разряда на деепричастията, но употребата им в книжовния език продължава да се подчинява на изискването субектът на двете действия да съвпада и да не се изразява експлицитно при причастиято. Дателният самостоятелен рано започва да се руши и в края на XVII в. е присъщ единствено на книжовния език, а по-късно отмира окончателно.

И така, в съвременния руски език падежите на логическия субект (в тесния смисъл на *извършител* на действието), който не съвпада с формалния подлог в изречението, са два – дателен и творителен. Те функционират по начин, идентичен на изисквания от църковнославянската норма, а основната разлика е, че тук творителният падеж на субекта не се конкурира с никакво предложно-падежно съчетание.

Падежи на предиката (предикативни падежи). Когато ролята на предикатив в съставното именно сказуемо се изпълнява от име или именно словосъчетание, граматичната връзка с подлога се изразява с помощта на формалните показатели за род, число и падеж. Ако се съди по данните от най-древните славянски писмени паметници, в праславянски и старобългарски най-често използваният модел за такава връзка е бил съгласувателният, който може да бъде описан по следния обобщен начин: *именната част на предиката се съгласува със субекта* по род, число и падеж. Предвид това, че в славянските езици логическият субект най-често съвпада с формалния подлог, най-разпространен съгласувателен падеж е именителният предикативен (наричан също „втори именителен“). Освен именителния, като частни случаи на същото явление следва да признаем конструкциите с т. нар. „двойни“ съгласувателни падежи – *двоен дателен* и *двоен винителен*, предикативната част от които обикновено се нарича „втори дателен“ и „втори винителен“.

Вторият дателен като именна част на сказуемото се появява в безлични конструкции, в инфинитивни изречения и в състава на дателен самостоятелен. Във всички случаи функцията на копула се изпълнява от нелична глаголна форма – инфинитив БЫТИ или деятелно причастие в дателен падеж: СУЩУ, СУЩЕЙ, СУЩИМЪ, БЫВШУ, БЫВШЕЙ, БЫВШИМЪ, а предикативното съгласуване, предвид липсата на формално изразен подлог, се осъществява със субекта, изразен с „първия“ дателен падеж.

Втори винителен се появява, когато сказуемото е изразено с преходен глагол, изискващ двойно пряко допълнение. Глаголите, при които е възможна реализацията на тази синтактична конструкция, образуват семантично обособена група с най-обобщено значение ‘промяна на състоянието’ на даден *обект*, който същевременно е *субект* на новото състояние, посредством външно въздействие, което често се изразява в даване на нова длъжност, назоваване по нов начин, възприемане по нов начин (СОТВОРИТИ, НАРЕЩИ и под., срв. рус. *сделать, назвать* кого? кем/каким?).

Съществува обаче и група непреходни – в голямата си част възвратни – глаголи, които се нуждаят от аналогично „допълване на значението“ (СОТВОРИТИСЯ, НАРЕЩИСЯ, ЯВИТИСЯ и др., срв. рус. *стать, сделаться, явиться* кем/каким?). Въпреки очевидната им словообразователна връзка с описаните по-горе преходни глаголи, единствено за непреходните в руската лингвистика се приема, че изпълняват функциите

на копула в съставното именно сказуемо. При тях *субектът* на действието съвпада с неговия *обект* и едновременно с това е *субект* на промененото състояние, а съгласуването е с формалния подлог на изречението в именителен падеж.

В отделни старобългарски паметници, макар и епизодично, освен *съгласувателния*, е фиксиран и друг начин на оформление на предиката, който може да бъде наречен *разсъгласувателен*. Неговата същност е в това, че при субект на действието, изразен чрез форма за именителен, дателен или винителен падеж, т. е. в разгледаните по-горе контексти, предикативът в съставното сказуемо не се съгласува със субекта, а се оформя в творителен падеж, който традиционно се нарича „творителен предикативен“.

Зачатъци на творителен предикативен се наблюдават още в индоевропейския период, макар че явлението не е получило по-широко разпространение нито в балто-славянската, нито в праславянската епоха. Бурното му развитие започва едва през XIV век в западнославянските езици – първо в чешки, малко по-късно в полски, а след това и в източнославянските езици, за да се стигне до състоянието, представено в съвременния руски език, където съгласувателният именителен предикативен падеж се употребява без конкуренция при съществителните имена *единствено* след лична (нулева) копула в сегашно време. След всяка друга форма на *быть*, както и след всяка частично десемантизирана копула (*стать, являться* и т. н.) господстваща е формата на разсъгласувателния творителен падеж.

По отношение на руския език към началото на XVIII в. е наложително да направим едно уточнение. Замяната на съгласувателните падежи с творителен предикативен през този период е бил все още незавършен процес, като засегнати са били най-вече съществителните имена, а при прилагателните и причастията съществени промени са настъпили едва на по-късен етап.

Колкото до строгата (богослужебната) църковнославянска норма, представена в граматиките, тя изисква съставните именни сказуеми да бъдат последователно оформяни със съгласувателни предикативни падежи. Употребата на творителен предикативен или категорично не се препоръчва или само мимоходом се споменава, че подобни примери се срещат рядко в текстовете „като изключение“.

За целите на нашето изследване обособихме четири типа именни предикати, в които може да се реализира съгласувателен или разсъгласувателен предикативен падеж, съответно:

- **Втори именителен** при логически субект в именителен падеж *или творителен предикативен* в същата позиция.

- **Втори дателен** при логически субект в дателен падеж *или творителен предикативен* в същата позиция.
- **Втори винителен** при преходен глагол, изискващ двойно допълнение, *или творителен предикативен* в същата позиция.
- **Втори именителен** при именителен на субекта и непреходна полукопула *или творителен предикативен* в същата позиция.

Резултатите от проведения анализ показаха, че между отделните източници понякога съществуват принципни разлики при оформяне на съставните именни предикати. Ексерципираните случаи са представени в *Приложения 3.1 – 3.16*. Ще се опитаме да обобщим информацията, като разпределим текстовете в следните групи.

1. Текстове, в които се употребяват само съгласувателни предикативни падежи – именителен, винителен и дателен:

- **без отклонение** от строгата църковнославянска норма: *Евангелие отъ Марка; Служба благодарственная*.

2. Текстове, в които наред със съгласувателните именителен, винителен и дателен се появява творителен предикативен:

- **с количествен превес на съгласувателните падежи** при предикатив, изразен с което и да е име: *Житие Корнилия, Sermo Panegyricus, Богородице Дъво, Страшно изображение*,
- **с количествен превес на съгласувателните падежи** при предикатив, изразен със съществително име: *Владимиръ, Юности честное зеркало, Послѣдование о исповѣдании; Арифметика, Книга историография, География Генералная*.
- **с количествен превес на творителен предикативен** при предикатив, изразен със съществително име: *Поморские отвѣты*.

3. Текстове, в които основните предикативни падежи са именителен и творителен.

- **с количествен превес на творителен предикативен** при предикатив, изразен със съществително име: *Новое крѣпостное строение; Письмо италянца*.

Ако съпоставим така разпределените текстове с дефинираните във *Втора глава* комуникативни сфери, в които предположително се употребяват руската и богослужебната разновидност на църковнославянския език, можем да установим висока степен на съответствие, но същевременно и някои размествания, на които трябва да обърнем внимание.

Оказва се, че творителен предикативен е нежелателен само в представителите на богослужебната (строгата) разновидност на църковнославянския език – в еталонния евангелски и в богослужебния текст. Във всички останали е допустим, при това не просто „като изключение“, а в

достатъчно висок процент от всички съставни именни предикати със съществително в ролята на предикатив. В този смисъл следва да определим творителния предикативен като *неутрално езиково средство*, което не маркира текста като некнижовен или принадлежащ към нисък жанр.

Другият разгледан тук критерий – съотношението между предикати с преходна полукопула (втори винителен) и непреходна полукопула (именителен или творителен) – също е показателно и съответства на функционално-жанровата характеристика на изследваните текстове. Наблюдава се следната закономерност: във високите жанрове, асоциирани с богослужебната разновидност на църковнославянския език, употребата на непреходна (възвратна) полукопула е рядкост; и обратното – в най-отдалечените от църковнославянската стихия жанрове (научно-техническа и художествена класицистична литература) преходни полукопули почти няма. Между двата полюса се намира обширен диапазон от текстове, в които преобладава единият или другият тип полукопулативни глаголи, а в отделни случаи са възможни различни нарушения при съгласуването.

Заключение (с. 196 – 202)

Обект на представеното тук изследване е църковнославянският език във вида, в който е представен в текстовете, създадени на руска езикова територия през първите десетилетия на XVIII в. За целите на изследването приехме да наричаме „църковнославянски език“ руската редакция на старобългарския, функционирала като книжовен език на руското общество от XI до XVIII в. и преживяла сериозни промени в хода на самостоятелното си развитие.

Наличието на разслоение в църковнославянската норма е забелязано отдавна, като различните автори назовават постепенно обособилите се разновидности с широк спектър от термини; приетите от нас са съответно *богослужебна* и *руска* разновидност. Границата (функционална и формална) между двете разновидности едва ли може да бъде определена с точност, но все пак при осъществяване на представеното изследване застъпихме мнението, че анализът на отделни граматични особености, представени в текстовете от епохата, би бил показателен за това кое *е било* и кое *не е било* допустимо според нормата на съответната разновидност.

При определянето на това кои текстове са подходящи да бъдат включени в корпуса за изследване се постаряхме да подберем текстове от различни жанрове, представителни за максимално широк диапазон функционални сфери, в които би могъл да намери употреба църковнославянският език в една от своите разновидности. Едва по-късно, след

анализ на конкретни езикови особености, получихме достатъчно основания да определим някои текстове като принадлежащи не на църковнославянската, а на руската норма.

Работата с ексцерпирани от текстовия корпус данни ни позволи да направим наблюдения върху особеностите в структурата, семантиката и функционирането на няколко граматични категории – число, род и одушевеност-неодушевеност, падеж.

По отношение на категорията *число* установихме следното. Макар авторите на нормативни църковнославянски граматика да привеждат форми за двойствено число при всички части на речта, които имат словоизменение, в действителност положението в текстовете от първите десетилетия на XVIII в. се оказва различно. Последователна употреба на двойствено число на цялото словосъчетание се наблюдава само в еталонния църковнославянски текст, като дори и тук са възможни единични отклонения. Всички останали изследвани текстове могат да бъдат разделени на две групи. В първата от тях може да се говори за *рудиментарно* двойствено число (по-скоро на лексикално, отколкото на граматическо ниво), а за представителите на втората двойственото число не е характерно под никаква форма.

При анализа на категориите *род* и *одушевеност-неодушевеност* като съгласувателни установихме, че макар нормативните църковнославянски граматика да изискват различаване на род в им. и вин. падеж мн. ч., съответно не препоръчват формалното изразяване на значението одушевеност във вин. падеж мн. ч., реалните факти от изследваните текстове обрисуват друга картина. Оказва се, че на нормата съответства единствено еталонният евангелски текст, а относително строго придържане, макар и с повече отклонения, се наблюдава в група текстове, представителни за професионалните жанрове с по-висок престиж. В тази група се набелязва отчетлива тенденция за натоварване на именителното окончание за мъжки род с допълнителна семантика ‘лице’ или ‘одушевеност’. Тъй като разграничаването на лица и нелица е обговорено в Граматиката на Мелетий Смотрицки, следва да приемем, че тук става въпрос за особеност на късната църковнославянска норма в *богослужебния* ѝ вариант.

В друга група текстове, за които следва да предположим, че са представителни за *руската разновидност*, значението ‘одушевеност’ се изразява последователно във винителен падеж – очевидно руско влияние, допуснато в църковнославянските текстове не като изключение, а като норма. Различаването на род в им. падеж е до голяма степен ограничено и силно повлияно от насложеното върху формите за мъжки род значение ‘лице’. Съществителните имена, назоваващи нелица, ре-

довно в именителен падеж получават *винителното* окончание. И обратното – възможно е название на лице, употребено във винителен падеж, да получи именително окончание.

В отделна група се обособяват текстовете с последователно различаване на род в множествено число и също толкова последователно различаване на одушевени и неодушевени съществителни във винителен падеж мн. ч. – двата признака, характерни за нормата на *руския* език.

При изследването на категорията *падеж* се спряхме по-конкретно на конкуренцията между съгласувателните предикативни падежи и разсъгласувателния творителен, който според нормативните граматики е като цяло присъщ на църковнославянския език. Анализът на извлеченията от текстовия корпус данни показва, че творителен предикативен не е допуснат единствено в еталонния евангелски и в богослужебния текст. Останалите текстове могат да бъдат разпределени в групи само условно, тъй като всички те показват до голяма степен сходни черти и се различават най-вече по относително по-голямата или по-малката честота на употреба на творителния падеж.

Набелязва се обаче едно друго разделение, което засяга на първо място съставните именни предикати с полукопулативен глагол. Докато за църковнославянската норма е характерна употребата на преходни глаголи, изискващи двойно допълнение, в руски този модел се е разклонил и развил в две различни посоки – преходен глагол и творителен падеж на предикатива или възвратен глагол и именителен падеж на предикатива. По отношение на този признак изследваните текстове, в които се допуска разсъгласувателен творителен, т. е. всички с изключение на еталонния и богослужебния, се разделят на две основни групи, като в първата преобладава двойният винителен падеж, който следва да се тълкува като особеност, присъща на църковнославянския език като цяло, в двете му разновидности, а във втората – съгласувателният именителен, присъщ на руския език.

В този смисъл като представителни за *руската разновидност* на църковнославянския език следва да разглеждаме онези текстове, в които са изпълнени две условия – употребява се както творителен предикативен, така и двоен винителен. Колкото до двойния дателен падеж, той очевидно не е показателен, тъй като по данни на различни автори той се е употребявал в руския език до края на XVIII и дори през първите десетилетия на XIX в.

След като по този начин успяхме да набележим няколко специфични граматични особености на руската разновидност, бихме могли да съпоставим резултатите, получени при анализа на различните показатели, за да проверим дали между тях има някакво съответствие.

Таблица 1. Характерни особености на руската разновидност на църковнославянския език.

	<i>Рудиментарно двойствено число</i>	<i>Съвместяване на значенията род и одушевеност</i>	<i>Употреба на творителен предикативен и двоен винителен</i>
Евангелие отъ Марка	-	-	-
Служба Благодарственная	+	-	-
Поморские отвѣты	-	-	+
Житие Корнилия	+	-	+
Sermo Panegyricus	+	+	+
Богородице Дѣво	+	+	+
Послѣдование о исповѣдании	+	+	+
Страшно изображение	+	+	+
Владимиръ	+	+	+
Юности честное зеркало	+	+	+
Повѣсть риторическая	+	-	+
Арифметика	+	+	+
Книга историография	-	-	+
География генералная	-	-	+
Новое крѣпостное строение	-	-	-
Письмо италянца	-	-	-

Както личи от представеното в таблицата, една доста голяма група текстове в междинния регистър демонстрират сходство по всички изследвани показатели. Ако приемем, че наличието на минимум два от три такива показателя е достатъчно надеждно потвърждение за сходството между тях, то функционалните граници на *руската разновидност* на църковнославянския език се определят от следните комуникативни сфери: конфесионална (с изключение на най-престижните жанрове), конфесионално-светска, светска повествователна и част от научната (предимно текстове, създадени в началото на периода).

Поради ограничения обем на изследването ни е невъзможно да обърнем внимание на други граматични особености, при които без съмнение също биха се открили подобни несъответствия между реално представеното в църковнославянските текстове състояние и строгата църковнославянска норма. Такива са например конкуренцията между творителния падеж на субекта и конструкцията с предлог ОТ, между старите славянски форми на условното наклонение (със спрегаем спомагателен глагол) и новите руски с неизменяема частица БЫ и в съчетание с инфинитив вместо елово причастие, преходът от кратко възвратно местоимение към неизменяем постфикс СЯ, навлизането на руски

окончания във формите за повелително наклонение и т. н., всяко от които е достойно да стане обект на самостоятелно изследване.

Приложения

В приложенията (144 страници) е систематизиран целият ексцерпиран от текстовия корпус материал, като за всяка разглеждана граматична категория и всеки „възел“ на съпоставката количествените данни са представени в диаграми.

Самооценка на приносните моменти в изследването

1. Уточнено е съдържанието на термините „**църковнославянски език**“, „руски църковнославянски“, „синодален църковнославянски“ и много други, които често се използват недиференцирано или с разминаващо се значение от различните автори. Изградена е стройна понятийна схема, в която изобилието от термини е разположено в съответствие с хронологията, териториалното разпространение и функционалния обхват на родовото и максимално обобщаващо понятие „църковнославянски език“.
2. Представени са в систематично изложение съществуващите в науката виждания: относно историята на църковнославянския език на руска почва; относно обслужваните от него в различните периоди функционални сфери; относно взаимопроникването между църковнославянската и руската езикова норма. Въз основа на обстояния преглед на научната литература по въпроса е изказано аргументирано предположение за съществуването на две функционално и формално обособени **разновидности на църковнославянския език**, при което е обосновано назоваването им съответно „богослужбна“ и „руска“ разновидност.
3. Изграден е *персонален аотиран електронен корпус* на изследваните текстове с общ обем над 100 000 словоформи, с възможност за търсене по словоформа или част от словоформа и по граматични значения. Използваният в дисертационния труд илюстративен материал, както и обособените Приложения, представят в систематизиран вид извлечената от корпуса информация.
4. **Езиковите особености на руската разновидност** на църковнославянския език са изведени чрез контрастна съпоставка на резултатите от изследването на текстовете с нормите на богослужбния църковнославянски и на руския език (по данни от съответните граматика). Описани са семантичната структура и формалните показатели на ключови граматични категории, ко-

ито да послужат като диференциални признаци при разграничаването на разновидностите в рамките на църковнославянския език. Открити са отделни черти, характерни *изключително* за нормата на руската разновидност и неприсъщи нито на богослужбния църковнославянски, нито на руския език.

5. На базата на формалните показатели е установена принадлежността на всеки отделен текст от изследвания корпус към някоя от разновидностите на църковнославянския език (богослужбна или руска) или към руския език. Като следствие са очертани аргументирано и по-ясно отпреди **функционалните граници на руската разновидност**.

Публикации по темата на дисертацията

- Нейчева, Т. За установяването на граматичната норма на църковнославянския език в неговите разновидности. // Следите на словото. Юбилеен сборник в чест на проф. дфн Диана Иванова. Пловдив: Контекст, 2011, с. 85 – 90.
- Нейчева, Т. Колебания в употребата на двойствено число в късния църковнославянски език (върху материал от първата трета на XVIII в.). // Славянски диалози, Година XVI, 2019, кн. 23, с. 51 – 69.
- Нейчева, Т. К вопросу о происхождении одной (не)грамматической формы в тексте церковнославянской Библии. // Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“, том 57, кн. 1, сб. А, 2019 – Филология, с. 203 – 212.
- Нейчева, Т. История утверждения одной (не)грамматической формы в тексте Елизаветинской Библии. // XX Державинские чтения: Современные и исторические проблемы болгаристики и славистики. Материалы XLIV Международной филологической конференции 10 – 15 марта 2015 г., Санкт-Петербург, 2015, с. 53 – 69.
- Нейчева, Т. „Устройство“ на славянския език – граматиката на Мелетий Смотрицки през очите на Йозеф Добровски. // В безкрая вечен и незрим. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.ф.н. Жоржета Чолакова. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020, с. 466 – 478.
- Нейчева, Т. Творительный предикативный падеж и его место в русском церковнославянском языке (на материале первой трети XVIII века). // Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“, том 58, кн. 1, сб. А, 2020 – Филология, с. 299 – 312.